

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته‌ی صنایع دستی گرایش پژوهش

عنوان

مطالعه و تحلیل درفش در شاهنامه فردوسی و جایگاه آن در هنرهای سنتی

استاد راهنما

دکتر سید حسن شهرستانی

دانشجو

مریم پیرزای خبازی

تیرماه سال ۱۳۹۱

الحمد لله
م

با سپاس و امتنان از جناب آقای دکتر شهرستانی و راهنمایی های ارزشمند ایشان، از انتخاب

موضوع پژوهش تا اتمام پایان نامه.

با تشکر و امتنان از خانم استاد صالحی پور که با بهره مندی از راهنمایی های علمی ایشان،

درک صحیح جوانب مختلف پایان نامه امکان پذیر گشت و همکاری صمیمانه ایشان مسیر ادامه

این پژوهش را هموار نمود.

با تشکر از همراه زندگی ام به پاس صبوری و یاری اش

و قدردانی از حمایت های بی دریغ پدر و مادرم.

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به
دانشگاه الزهراء(س) است.

چکیده:

درفش‌ها در شاهنامه عناصری هنری و قابل تأمل هستند که مطالعه و تحلیل آن‌ها می‌تواند واسطه ادراک عمیق‌تر ما از مفاهیم بنیادی شاهنامه شود. در این راستا، نشانه‌شناسی به عنوان شیوه‌ای از تحلیل، با در کنار هم قرار دادن عناصر مرتبط در شبکه‌ای از عوامل هم‌نشین و جانشین به خوانش نشانه‌های مرتبط با درفش می‌پردازد. تکمیل فرایند نشانه‌شناسی به فراخور متن، نیازمند علم بر نمادها و اسطوره‌ها نیز هست. شناخت لایه‌های مختلف دلالت، معانی ضمنی و روابط درون‌متنی عناصر، رنگ‌ها و نقش‌های مرتبط با درفش هر یک از قهرمانان شاهنامه و بررسی نشانه‌شناختی درفش در نگارگری نسخ خطی شاهنامه بایسنقری و شاه‌تیماسبی از اهداف این پژوهش است.

به این منظور، پس از مروری بر سیر تاریخی درفش، به مطالعه‌ی آن در متن شاهنامه پرداخته شد و در ادامه رمزگان نشانه‌ای درفش با توجه به زیرساخت‌های اساطیری شاهنامه و جایگاه درفش در نگارگری نسخ خطی منتخب بررسی گردید. داده‌های حاصل از این بررسی‌ها به روش استقرایی مورد تحلیل قرار گرفت. درفش در متن شاهنامه، حاوی معانی ژرف و ضمنی است که با بررسی آن می‌توان تا حدودی به روابط زیرساختی و بنیادی شاهنامه دست یافت، علاوه بر این در عرصه‌ی نگارگری شاهنامه، لزوم تحلیل تصویر در کنار متن هویت‌دهنده به آن و اهمیت درفش به عنوان نشانه‌ای که علاوه بر معانی ذاتی خود محمل و جلوه‌گاه عقاید و باورها در هر دوره‌ای است روشن گردید.

واژگان کلیدی: شاهنامه، درفش، نگارگری، نشانه‌شناسی، نمادشناسی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
..... ۱	مقدمه.....
..... ت	طرح مسئله.....
..... ت	اهداف.....
..... ث	پرسش ها.....
..... ث	فرضیه ها.....
..... ج	روش تحقیق.....
..... ج	پیشینه ی پژوهش.....

فصل اول: مبانی نظری

..... ۲	۱- ۱ نشانه شناسی.....
..... ۴	۱-۲ خاستگاه نشانه شناسی.....
..... ۵	۱-۳ فردینان دو سوسور.....
..... ۵	۱-۳-۱ بررسی هم زمانی و در زمانی.....
..... ۵	۱-۳-۲ نشانه از دیدگاه سوسور.....
..... ۶	۱-۳-۳ دو ویژگی مهم نشانه از دیدگاه سوسور.....
..... ۷	۱-۳-۴ ارزش نشانه.....
..... ۷	۱-۳-۵ روابط هم نشینی و روابط جانشینی.....
..... ۸	۱-۴ چارلز سندرس پیرس.....
..... ۸	۱-۴-۱ انواع نشانه از نظر پیرس.....

- ۹-۴-۲ نظام نشانه ای پیرس.....۹
- ۱۰-۵ نشانه های تصویری.....۱۰
- ۱۱-۶ رمزگان.....۱۱
- ۱۳-۱-۶ رمزگان زیبایی شناختی.....۱۳
- ۱۴-۷-۱ رولان بارت.....۱۴
- ۱۴-۷-۱ لانگ و پارول.....۱۴
- ۱۵-۷-۲ محور هم نشینی و محور جانشینی.....۱۵
- ۱۶-۷-۳ دلالت صریح و ضمنی.....۱۶
- ۱۶-۷-۴ متن و بافت.....۱۶
- ۱۷-۸ اسطوره و معنا.....۱۷

فصل دوم: تعریف واژگان و تاریخچه درفش

- ۲۲-۱-۲ بهره اول: تعریف لغت درفش و پرچم.....۲۲
- ۲۲-۱-۱-۱ معنی لغوی درفش.....۲۲
- ۲۳-۱-۲ معنی لغوی پرچم.....۲۳
- ۲-۲ بهره دوم: درفش در دانش نماد شناسی، اسطوره شناسی و متون دینی زرتشتی
- ۲۵-۲-۱-۲ درفش در دانش نمادشناسی و اسطوره شناسی.....۲۵
- ۲۸-۲-۲-۲ درفش در متون دینی زرتشتی.....۲۸
- ۳۰-۳-۲ بهره سوم: تاریخچه درفش.....۳۰
- ۳۰-۳-۱ نمونه درفش های پیش از تاریخ.....۳۰
- ۳۴-۳-۲ درفش در دوره هخامنشیان.....۳۴

- ۳۵.....نمونه تصویری درفش های دوره هخامنشی.....۱-۲-۳-۲
- ۳۹.....درفش در دوره اشکانیان یا پارتیان.....۳-۳-۲
- ۴۱.....نمونه تصویری درفش های دوره اشکانی(پارتی).....۱-۳-۳-۲
- ۴۲.....درفش در دوره ساسانیان.....۴-۳-۲
- ۴۳.....نمونه تصویری درفش های دوره ساسانی.....۱-۴-۳-۲
- ۴۴.....درفش کاویان در روایات تاریخی.....۵-۳-۲

فصل سوم: مطالعه و تحلیل درفش در شاهنامه

- ۵۷.....۱-۳ بهره اول: حماسه - شاهنامه.....۱-۳-۳
- ۵۷.....۱-۱-۳ حماسه.....۱-۱-۳
- ۶۰.....۲-۱-۳ مآخذ شاهنامه.....۲-۱-۳
- ۶۱.....۳-۱-۳ اهمیت شاهنامه فردوسی.....۳-۱-۳
- ۶۲.....۴-۱-۳ موضوع شاهنامه.....۴-۱-۳
- ۶۵.....۲-۳ بهره دوم: درفش در شاهنامه فردوسی.....۲-۳
- ۶۶.....۱-۲-۳ انواع درفش در شاهنامه.....۱-۲-۳
- ۶۶.....۲-۲-۳ درفش کاویانی در شاهنامه.....۲-۲-۳
- ۶۹.....۳-۲-۳ درفش پادشاهان و فرماندهان در شاهنامه.....۳-۲-۳
- ۷۹.....۳-۳ بهره سوم: گزارش نمادشناسانه نقش و رنگ درفش ها.....۳-۳
- ۷۹.....۱-۳-۳ نماد- رمز.....۱-۳-۳
- ۸۱.....۲-۳-۳ گزارش نمادشناسانه رنگ ها.....۲-۳-۳
- ۸۲.....۱-۲-۳-۳ سفید.....۱-۲-۳-۳

- ۸۳.....سیاه ۱-۲-۳-۳
- ۸۴.....سبز ۳-۲-۳-۳
- ۸۶.....سرخ ۴-۲-۳-۳
- ۸۷.....زرد ۵-۲-۳-۳
- ۸۹.....بنفش ۶-۲-۳-۳
- ۸۹.....گزارش نمادشناسانه نقش ها ۳-۳-۳-۳
- ۹۰.....خورشید ۱-۳-۳-۳
- ۹۲.....ماه ۲-۳-۳-۳
- ۹۴.....اژدها ۳-۳-۳-۳
- ۹۷.....سیمرغ ۴-۳-۳-۳
- ۹۸.....فیل ۵-۳-۳-۳
- ۹۹.....شیر ۶-۳-۳-۳
- ۱۰۰.....گراز ۷-۳-۳-۳
- ۱۰۱.....گرگ ۸-۳-۳-۳
- ۱۰۲.....پرستار ۹-۳-۳-۳
- ۱۰۲.....غرم(قوچ) ۱۰-۳-۳-۳

۴-۳ بهره چهارم: بررسی اسطوره شناسانه شخصیت های برجسته مرتبط با

- ۱۰۴.....درفش
- ۱۰۴.....اسطوره ۱-۴-۳
- ۱۰۶.....ضحاک ۲-۴-۳

- ۱۰۹..... فریدون ۳-۴-۳
- ۱۱۲..... کاوه ۴-۴-۳
- ۱۱۳..... رستم ۵-۴-۳
- ۱۱۵..... زال ۶-۴-۳
- ۱۱۶..... توس ۷-۴-۳
- ۱۱۸..... گودرز ۸-۴-۳
- ۱۱۸..... گیو ۹-۴-۳
- ۱۱۹..... گرازه ۱۰-۴-۳
- ۱۲۰..... فریبرز ۱۱-۴-۳
- ۱۲۱..... بیژن ۱۲-۴-۳
- ۱۲۱..... بهرام گودرز ۱۳-۴-۳
- ۱۲۲..... افراسیاب ۱۴-۴-۳
- ۱۲۴..... **۵- بهره پنجم: تحلیل نشانه شناسانه درفش ها**
- ۱۲۴..... ۱-۵-۳ نظام های نشانه ای درفش
- ۱۲۵..... ۲-۵-۳ نقش و رنگ درفش از منظر تقسیم بندی سه گانه پیرس از نشانه ها
- ۱۲۶..... ۳-۵-۳ درفش به عنوان یک نشانه
- ۱۲۶..... ۴-۵-۳ درفش - نقش - رنگ
- ۱۲۶..... ۵-۵-۳ درفش - برافراشته - نگون
- ۱۲۷..... ۶-۵-۳ درفش کاویان - رنگ
- ۱۲۷..... ۱-۶-۵-۳ درفش کاویان - فریدون - زرد
- ۱۲۸..... ۲-۶-۵-۳ درفش کاویان - کاوه - سرخ

- ۱۲۸.....۳-۵-۶-۳ درفش کاویان - بنفش - سپاه ایران.....
- ۱۲۹.....۳-۵-۶-۴ ویژگی های نشانه ای درفش کاویان.....
- ۱۳۰.....۳-۵-۷-۳ درفش و سراپرده پادشاهان.....
- ۱۳۱.....۳-۵-۷-۱ شاه - خورشید - ماه.....
- ۱۳۲.....۳-۵-۷-۲ سراپرده رنگ رنگ.....
- ۱۳۲.....۳-۵-۸-۳ درفش و سراپرده پهلوانان.....
- ۱۳۲.....۳-۵-۸-۱ رستم - اژدها - شیر زرین.....
- ۱۳۵.....۳-۵-۸-۱-۱ رستم - سراپرده سبز.....
- ۱۳۶.....۳-۵-۸-۱-۲ ارتباط میان رستم، درفش اژدها پیکر، رنگ سبز و نشان شیر زرین.....
- ۱۳۸.....۳-۵-۸-۲ زال، درفش سیمرغ نشان و رنگ سفید.....
- ۱۳۸.....۳-۵-۸-۳ توس، درفش پیل پیکر و و سراپرده سیاه.....
- ۱۳۹.....۳-۵-۸-۴ گودرز، درفش شیر پیکر و سراپرده سرخ.....
- ۱۴۰.....۳-۵-۸-۵ گیو، درفش گرگ پیکر و رنگ سیاه.....
- ۱۴۰.....۳-۵-۸-۶ گرازه، درفش گراز پیکر و سراپرده زرد.....
- ۱۴۱.....۳-۵-۸-۷ فریبرز، درفش خورشید پیکر و سراپرده سفید.....
- ۱۴۱.....۳-۵-۸-۸ بیژن و درفش پرستار پیکر.....
- ۱۴۲.....۳-۵-۸-۹ بهرام گودرز و درفش غم پیکر.....
- ۱۴۳.....۳-۵-۸-۱۰ افراسیاب و درفش سیاه.....

فصل چهارم: بررسی و تحلیل تصویری درفش و جایگاه آن در شاهنامه های شاخص

- ۱-۴ بهره اول: شاهنامه بایسنقری و شاهنامه شاه تهماسبی.....۱۴۵

- ۱۴۵.....درآمدی بر هنر تیموری.....۱-۱-۴
- ۱۴۶.....خصوصیات مکتب هرات.....۱-۱-۱-۴
- ۱۴۷.....شاهنامه بایسنقری و هنرمندان.....۲-۱-۱-۴
- ۱۴۸.....ویژگی های تصاویر شاهنامه بایسنقری.....۳-۱-۱-۴
- ۱۴۹.....درآمدی بر هنر صفوی.....۲-۱-۴
- ۱۵۰.....خصوصیات مکتب تبریز.....۱-۲-۱-۴
- ۱۵۱.....شاهنامه شاه طهماسبی و هنرمندان.....۲-۲-۱-۴
- ۱۵۲.....ویژگی های تصاویر شاهنامه شاه تهماسبی.....۳-۲-۱-۴

۲-۴ بهره دوم: بررسی و تحلیل درفش در تصاویر نگارگری شاهنامه

- ۱۵۵.....بایسنقری و تهماسبی.....۱۵۵
- ۱-۲-۴ تحلیل عوامل و عناصر تأثیر گذار بر نگارگری نسخه های خطی در دوره تیموری و صفوی.....۱۵۵
- ۲-۲-۴ شرح روش تحلیل تصاویر.....۱۵۹
- ۳-۲-۴ تحلیل نگاره رزم کیخسرو و افراسیاب ۱۶۲
- ۱-۳-۲-۴ ارتباط میان متن و تصویر ۱۶۲
- ۲-۳-۲-۴ ساختار ترکیب بندی.....۱۶۴
- ۳-۳-۲-۴ ساختار خطی.....۱۶۵
- ۴-۳-۲-۴ نظام رنگ بندی.....۱۶۵
- ۵-۳-۲-۴ جایگاه درفش در تصویر.....۱۶۶
- ۴-۲-۴ تحلیل نگاره نبرد رستم با خاقان چین.....۱۶۹

- ۱۶۹.....ارتباط میان متن و تصویر.....۱-۴-۲-۴
- ۱۷۰.....ساختار ترکیب بندی.....۲-۴-۲-۴
- ۱۷۰.....ساختار خطی.....۳-۴-۲-۴
- ۱۷۰.....نظام رنگ بندی.....۴-۴-۲-۴
- ۱۷۱.....جایگاه درفش در تصویر.....۵-۴-۲-۴
- ۱۷۴.....تحلیل نگاره فرود با ایرانیان مواجه می شود.....۵-۲-۴
- ۱۷۴.....ارتباط میان متن و تصویر.....۱-۵-۲-۴
- ۱۷۶.....ساختار ترکیب بندی.....۲-۵-۲-۴
- ۱۷۶.....ساختار خطی.....۳-۵-۲-۴
- ۱۷۶.....نظام رنگ بندی.....۴-۵-۲-۴
- ۱۷۷.....جایگاه درفش در تصویر.....۵-۵-۲-۴
- ۱۸۰.....تحلیل نگاره نبرد رستم با چنگش.....۶-۲-۴
- ۱۸۰.....ارتباط میان متن و تصویر.....۱-۶-۲-۴
- ۱۸۱.....ساختار ترکیب بندی.....۲-۶-۲-۴
- ۱۸۱.....ساختار خطی.....۳-۶-۲-۴
- ۱۸۱.....نظام رنگ بندی.....۴-۶-۲-۴
- ۱۸۲.....جایگاه درفش در تصویر.....۵-۶-۲-۴

فصل پنجم: نتیجه گیری

- ۱۸۶.....نتیجه گیری.....
- ۱۸۸.....فهرست منابع و مآخذ.....

فهرست منابع و مأخذ فارسی.....۱۸۹

فهرست منابع لاتین.....۱۹۸

فهرست مقالات.....۱۹۸

فهرست پایان نامه ها.....۲۰۰

فهرست تصاویر

عنوان	صفحه
تصویر ۱. (الف، ب) درفش مفرغی شهداد.....	۴۷
تصویر ۲. سرپرچم از مفرغ، لرستان.....	۴۷
تصویر ۳. سرعلم مفرغی لرستان.....	۴۷
تصویر ۴. (الف، ب، پ، ت) سرعلم های مفرغی لرستان.....	۴۸
تصویر ۵. تصویر درفش دار ایرانی برگلدان یویانی دوریس.....	۴۹
تصویر ۶. موزائیک از پمپئی.....	۴۹
تصویر ۷. نقش برجسته بارگاه داریوش بزرگ.....	۵۰
تصویر ۸. درفش کوروش بزرگ.....	۵۰
تصویر ۹. الف، ب، درفش در مسکوکات به جا مانده از دوره ی هخامنشیان.....	۵۱
تصویر ۱۰. پشت یک چهار درهمی نقره، آتوراتات اول.....	۵۱
تصویر ۱۱. سنتروک و درفش میترا.....	۵۱
تصویر ۱۲. درفش میترا و شاهین.....	۵۲
تصویر ۱۳. سر پرچم فلزی شاهین.....	۵۲
تصویر ۱۴. نیزه دار، کمان دار و پرچم دار اشکانی.....	۵۲
تصویر ۱۵. سکه رومی.....	۵۳
تصویر ۱۶. درفش اژدها پیکر.....	۵۳
تصویر ۱۷: بشقاب موسوم به دژ در موزه آرمیتاژ.....	۵۴
تصویر ۱۸: نقش رستم.....	۵۴

- تصویر ۱۹. نیزه دار و پرچم دار ارتش ساسانی..... ۵۵
- تصویر ۲۰. رزم کیخسرو و افراسیاب، شاهنامه بایسنقری..... ۱۶۷
- تصویر ۲۱. (الف، ب، ج، د) تحلیل نگاره رزم کیخسرو و افراسیاب..... ۱۶۸
- تصویر ۲۲. رزم رستم با خاقان چین..... ۱۷۲
- تصویر ۲۳. (الف، ب، ج، د) تحلیل رزم رستم با خاقان چین..... ۱۷۳
- تصویر ۲۴. فرود با ایرانیان مواجه می شود، شاهنامه شاه تهماسبی..... ۱۷۸
- تصویر ۲۵. (الف، ب، ج، د) تحلیل فرود با ایرانیان مواجه می شود..... ۱۷۹
- تصویر ۲۶. نبرد رستم با چنگش. شاهنامه شاه تهماسبی..... ۱۸۳
- تصویر ۲۷. (الف، ب، ج، د) تحلیل نبرد رستم با چنگش..... ۱۸۴

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۷۷.....	جدول ۱. درفش ها در شاهنامه.....
۱۵۴.....	جدول ۲. مقایسه تطبیقی شاهنامه بایسنقری و شاه تهماسبی.....

مقدمه:

یکی از مهم ترین رویکردها در مباحث جدید، نشانه شناسی است. که به بررسی نشانه های قراردادی در دل یک متن می پردازد. این متن می تواند یک شعر، یک عکس، یک تابلوی نقاشی و یا هر چیز دیگری باشد. رویکرد نشانه شناسانه به مفاهیمی چون نشانه زبانی، ارزش نشانه، روابط همنشینی و جانشینی، معنای صریح و ضمنی، سطوح دلالت، نقش نشانه ای اسطوره ها و آیین ها می پردازد.

در این پژوهش سعی بر آن بوده به چرایی حضور نقش ها و رنگ های خاص بر درفش هر یک از قهرمانان شاهنامه و ارتباطش با هویت آنان و زیر ساخت های اساطیری پاسخ داده شود. برای بررسی این موضوع تکیه بر مبانی علم نشانه شناسی کافی نیست و در مواردی آشنایی با ناخود آگاه جمعی جامعه ای که شاهنامه در آن شکل گرفته لازم و ضروری است. درفش در شاهنامه یکی از نمادین ترین عناصر همراه با جلوه های بصری و هنری فراوان است که جای تحلیل و مطالعه بسیار دارد. حضور عناصری چون رنگها، حیوانات، خورشید و ماه و دیگر عناصر در درفش های قهرمانان شاهنامه، موجب می شود تا بدون شناخت و آشنایی با این مسائل و بنیان های اندیشه و بینش و زیرساخت های اساطیری ایرانیان باستان، علی رغم بهره گیری از علم نشانه شناسی، نتوان به تحلیلی جامع دست یافت. درحقیقت شناخت صحیح نشانه ها در متنی چون شاهنامه در کنار روابط زیرساختی و بن مایه های اساطیری آن ممکن است. همین مسئله در بررسی درفش در تصاویر شاهنامه نیز پیش می آید. برای تحلیل درفش در تصاویر، در ابتدا مطالعه ی متن و تحلیل کلی تصویر ضروری است. پس از این مرحله است که می توان به بررسی درفش به عنوان یک نشانه و در تعامل با سایر نشانه ها پرداخت.

این رساله در چهار فصل تنظیم گردیده است. فصل اول به مبانی علم نشانه شناسی نظر دارد. فصل دوم به پاسخ این پرسش که درفش چیست، چگونه شکل گرفته و ریشه های آن به کجا می رسد، پرداخته شده است. فصل سوم به مطالعه و تحلیل درفش در متن شاهنامه